

GARCÍA SÁNCHEZ, Manel

La lágrima de Jantipa. Los filósofos y las mujeres en la Grecia antigua

Madrid: La Esfera de los Libros, 2024, 286 p.

ISBN 978-84-1384-732-0

En aquest assaig, Manel García Sánchez ofereix un recorregut diacrònic sobre la consideració que els filòsofs grecs van tenir de les dones, des dels primers pensadors fins a la tardoantiguitat. L'obra s'inicia amb els poemes d'Homer i es tanca amb la clausura de les escoles filosòfiques per part de l'emperador Justinià, el 529 dC, de manera que cobreix una forquilla cronològica molt àmplia, de més de mil anys. En últim terme, l'autor vol explicar com i per què els filòsofs grecs, llevat de comptades excepcions, van contribuir a relegar les dones en un segon pla, tot apuntalant, amb les seves doctrines, una societat patriarcal en què la dona era percebuda com un ésser inferior, tant en relació amb la seva constitució física com, molt especialment, quant a la seva capacitat intel·lectual.

Tanmateix, des de les primeres pàgines queda manifest que el treball té un objectiu més ambiciós i compromès, en la mesura que l'autor se serveix —fonamentalment, però no exclusivament— dels filòsofs per a dur a terme «un proyecto de historia cultural y social del género en la Grecia antigua», que tal vegada esdevindrà «una contribución a un proyecto social en favor del valor de la igualdad y de la diferencia» (p. 18). Es tracta, doncs, d'intentar comprendre el marc cultural, polític i social en què van viure savis, filòsofs i pensadors del temps antic, per a comprendre també una qüestió que resulta per a nosaltres particularment sorprenent: ¿per què els homes més il·lustres del passat no només no van afavorir l'emancipació i els drets de les dones, sinó que van emparar i reforçar les idees que les posaven en una situació de subordinació, arribant, fins i tot, a justificar actituds o argumentacions que avui en dia titllariem d'obertament misògines? L'autor defensa l'estudi de tots aquests textos, per més que

siguin transmissors d'uns valors clarament patriarcals i androcèntrics, perquè constitueixen una font de coneixement ineludible per a comprendre la Grècia antiga en tota la seva complexitat, cosa que vol dir també entendre'ns millor a nosaltres mateixos, hereus com som d'aquell món d'ahir.

El llibre parteix d'una anècdota personal que serveix per a donar títol a l'obra: la indiferència de Sòcrates davant les llàgrimes de la seva esposa Xantipa moments abans de beure la cicuta i morir executat. Segons conta Plató, el filòsof va preferir passar els últims instants de la seva vida envoltat del seu cercle de deixebles i amics, i va fer fora la seva esposa i el seu fill de la cel·la on l'havien reclòs. El dolor de Xantipa, que es manifestava sorollosament a través del plor i dels gestos —d'acord, val a dir, amb els patrons femenins de dol ritualitzat—, no era benvingut en un cenacle eminentment masculí i il·lustrat; per això, Sòcrates la va excloure d'un moment tan transcendental de la seva vida. García Sánchez reconeix haver estat tan indiferent com Sòcrates davant del patiment i la desesperació de Xantipa la primera vegada que va sentir el relat dels últims moments de vida del gran filòsof atenes. Amb el temps, però, fruit del seu progressiu interès per la història de les dones i els estudis de gènere, la figura de Xantipa va prendre una nova dimensió, més profunda i rica, tot esdevenint un exemple il·lustratiu de la poca o nul·la consideració que els pensadors de l'antiga Grècia van mostrar envers les dones, els seus sentiments, les seves capacitats intel·lectuals i les seves legítimes aspiracions de creixement personal i reconeixement social. Aquesta presa de consciència se situa com a punt de partida i eix vertebrador de l'assaig, que segueix una estructuració en tres grans blocs, d'acord amb la periodització tradicional de la histò-

ria de Grècia: època arcaica (p. 25-93), clàssica (p. 95-201) i hel·lenística (p. 203-29). S'hi afegeixen una coda final (p. 231-34), un índex de noms de dones (p. 235-42), les notes als capítols precedents (p. 243-64) i, com a cloenda, el llistat de la bibliografia citada (p. 265-86).

El primer bloc, dedicat a la Grècia arcaica, s'obre amb un breu primer capítol (p. 25-32) que serveix per a contextualitzar el període —un dels més extraordinaris de la civilització grega—, per a passar, tot seguit, a presentar la imatge de les dones en els poemes homèrics (p. 33-44), un tema que l'autor coneix molt bé, ja que anys enre-hi va dedicar una monografia¹, un treball en molts aspectes pioner que encara avui és de lectura obligatòria per a tots aquells que estiguin interessats en el tractament de les figures femenines, divines o humanes, en Homer. La inclusió d'un poeta èpic en un llibre de filosofia queda perfectament justificada en la mesura que, com deia Plató (*Rep.* 10.606e-607a), Homer va ser el mestre de Grècia: els nens aprenien a llegir i a escriure estudiant de memòria i recitant passatges dels seus poemes, de manera que les seves obres conformaven la concepció de la vida i del món dels infants des de ben petits². No és, doncs, gens estrany que també els models de dones homèrics, fossin positius o negatius, calessin profundament en l'imaginari col·lectiu i trobessin continuïtat, d'una manera més o menys explícita, en moltes obres literàries de l'Antiguitat.

D'Homer, l'autor en destaca l'exaltació de les virtuts femenines de l'obediència i la fidelitat —encarnades en heroïnes com Penèlope i Andròmaca—, el silenci, el

pudor, i també la diligència associada al treball domèstic, que era propi de les dones de qualsevol condició, però molt especialment d'aquelles d'extracció humil o servil. En contraposició, Homer recull ja un catàleg de vicis clarament tipificats com a femenins: la covardia, la perillosa seducció i l'astúcia o μῆτις, l'única forma d'intel·ligència que es podia trobar en la dona corrent. És Clitemnestra, l'exemple més destacat de dona pèrfida i traïdora en els poemes homèrics, car va ser capaç d'ordir un pla per a matar el seu marit Agamèmnon, en connivència amb el seu amant Egist. La figura de Clitemnestra serveix per a introduir un interessant excurs al voltant del matrimoni, la institució social que durant segles va regular el paper de la dona en el marc de la família i, per extensió, dins de la societat.

Entre els diferents exemples homèrics que Sánchez García analitza, potser hauria resultat pertinent incloure el cas d'Arete, la il·lustre esposa d'Alcinous, el rei dels feacis, a qui Homer atribueix una «ment preclara» (νόος ἐσθλός) que ella posa al servei de l'harmonia social, dirimint litigis (νεῖκος), fins i tot entre els homes del seu poble (*Od.* 7.66-74). Aquest seria un primeríssim exemple d'una dona actuant com a medidora o àrbitre, una funció en què la literatura grega tendeix a reconèixer la particular capacitat d'algunes dones, erigint-les en agents de reconciliació i de pau³.

El capítol següent aborda l'obra d'Hesíode (p. 45-53), l'altre poeta èpic que, juntament amb Homer, va contribuir a la fixació del panteó diví clàssic amb la seva obra *Teogonia*. D'Hesíode es destaca sobretot el mite de Pandora, la mare de l'estirp femeni-

1. GARCÍA SÁNCHEZ, M. (1999). *Las mujeres de Homero*. València: Universitat de València.
2. Vegeu, per exemple, el personatge de Nicèrat, al *Banquet* de Xenofont (3.5), a qui el seu pare, preocupat per educar-lo com un home «bo» (ἀγαθός), va obligar a aprendre de memòria la *Illiada* i l'*Odissea*. Així mateix, són nombroses les troballes de trossos de ceràmica inscrits amb passatges d'ambdós poemes homèrics i dels cicles èpics, que han estat interpretats com a exercicis escolars; vegeu l'estudi de DANA, M. (2009). «Alphabets et exercices scolaires dans deux cités du Pont ouest: Istros et Tyras». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 171, p. 71-82.
3. Vegeu SANTIAGO ÁLVAREZ, R.-A.; OLLER GUZMÁN, M. (2011). «Relaciones con el exterior en el mundo griego antiguo tempranos ejemplos de activa participación de la mujer». *Minerva: Revista de filología clásica* 24, p. 99-112.

na, aquesta creació que es presenta com un bellíssim mal per a la humanitat i sobre el qual es fonamenta la misoginia (l'odi envers les dones) o, millor encara —com l'autor suggereix encertadament—, la ginecofòbia (la por envers les dones), que esdevindrà un lloc comú en la literatura grega posterior. Sánchez García explica amb claredat com l'obra d'Hesíode va fonamentar la imatge negativa de les dones com a col·lectiu des del seu mateix origen, en la mesura que Pandora va ser el producte d'un càstig diví. Les dones, doncs, filles de Pandora, porten en elles tots els mals i els perills de què la mare va ser dotada: l'aparença bella, terriblement seductora, però el caràcter enganyós. És molt interessant, com s'assenyala, que Hesíode atribueixi a les dones una ment de gos (κύνειον νόος), en la mesura que el gos és un animal de significat ambivalent en el pensament grec: integrat en la casa, pot ser el més fidel dels animals domèstics; tanmateix, és baladrer, no té cap vergonya d'entrar en contacte amb gent de fora, i, a voltes, pot canviar la seva legitimitat i danyar l'amo o els seus interessos⁴. La dona, com un gos, està dotada per naturalesa d'aquesta ambivalència i és, per tant, un ésser poc fiable, però —en el pensar antic— malauradament necessari per a la procreació.

El tercer i últim capítol d'aquesta primera part (p. 55-93), s'endinsa en l'anàlisi dels filòsofs anomenats presocràtics, per bé que també hi inclou apartats dedicats a la lírica arcaica, el gènere literari en què, per primera vegada en la literatura grega, ressona amb força el subjectivisme del «jo» i les circumstàncies que l'envolten. En efecte, en aquests segles arcaics se sol situar l'inici de la separació entre el pensament mític, el que majoritàriament nodreix la poesia, del pensament logicoracional, el que serà el fonament de la filosofia. Ara bé, l'autor remarca que aquesta separació, pel que fa al món antic, és del tot artificial, ja

que hi ha molt de filosòfic en alguns poetes i molt de poètic en alguns filòsofs. El resultat d'aquesta barreja és un capítol tan bigarrat i interessant com ho van ser també aquells temps, en què se situen des dels primers pensadors jonis com ara Tales de Milet, fins als poetes lírics i els pitagòrics. Algunes dones hi assoliren un lloc no pas discret: Cleobulina i les seves endevinalles astucioses; Safo, mestra d'amor i poeta excelsa; o les dones del cercle pitagòric —fins a disset, en la llista de Jàmblic. D'aquestes últimes, explica l'autor que, si bé van ser acceptades dins de la secta i van rebre ensenyances del mateix Pitàgoras, no només no varen canviar substancialment la seva condició de subordinació envers els seus marits, sinó que fins i tot la varen fonamentar amb les seves (suposades) obres, on se celebren les virtuts femenines més tradicionals —el pudor, la temperança, l'autocontrol, etc.— i les tasques de la llar com a trets distintius de la dona irreprotxable.

Mereix un breu esment l'apartat que García Sánchez dedica a les diferents teories que alguns filòsofs presocràtics van desenvolupar al voltant de la procreació, a partir de les quals es pot estudiar com concebien el cos femení i el seu funcionament. En aquest sentit, és curiós que l'agudesca que els pensadors antics van demostrar en l'anàlisi d'alguns fenòmens naturals complexos, com ara els moviments celestes, no es deixa veure en les seves indagacions sobre la naturalesa femenina. Ben al contrari, sembla que la seva visió patriarcal i androcèntrica del món va condicionar la percepció de la dona com un ésser imperfecte, caracteritzat per la feblesa i la fredor corporals i la inestabilitat psíquica, un receptacle necessari per a la continuïtat de l'espècie humana i, tanmateix, tan poc digne de confiança i, a voltes, fins i tot temible i temut.

La segona part del llibre està dedicada a la Grècia clàssica, la que transcorre al llarg

4. Sobre els gossos i la seva relació amb les dones en la literatura grega antiga, vegeu l'estudi de FRANCO, C. (2003). *Senza ritegno: il cane e la donna nell'immaginario della Grecia antica*. Bolonya: Società Editrice Il Mulino.

dels segles v i iv aC, des del final de les Guerres Mèdiques (479 aC) fins a la mort d'Alexandre el Gran (323 aC); es tracta d'una època d'esplendor cultural i, al mateix temps, de desenfrenament bèl·lic, que l'autor presenta succintament en un capítol introductori (p. 95-102) tot posant en relleu el fet que, per primera vegada, es disposa d'informació abundant sobre la vida de les dones en les fonts textuais, malgrat que durant molts segles aquesta informació hagi estat, en gran manera, oblidada o volgudament negligida pels estudiosos del passat. García Sánchez distingeix, encertadament, entre les dades relatives a les dones reals (en plural), les que són esmentades en inscripcions i textos de caràcter històric, i les relatives a una dona ideal (en singular), tal com va ser definida i imaginada per filòsofs, dramaturgs i oradors del moment. El jou de la subordinació patriarcal planava igualment sobre totes dues, per bé que, en el cas de les dones reals, es concretava en institucions clarament discriminatòries, que les bandejaven de qualsevol representació política i sovint les lligaven a un matrimoni desigual en què la funció reproductora i els treballs domèstics esdevienien l'objectiu vital, si no únic, sí principal. Aquesta realitat tenia, és clar, nombrosos matisos, ja que les dones de l'Antiguitat eren, com ara, diverses en condició jurídica i posició social, sense parlar de les nombroses situacions personals que les envoltaven i en condicionaven les trajectòries de vida.

El primer capítol d'aquesta segona part (p. 103-09) està dedicat al moviment intel·lectual de la sofística i a Aspàsia de Milet, que l'autor no dubta a descriure com «una filòsofa y maestra de retórica [...] un sofista más» (p. 106). Malgrat la seva indubtable influència en l'Atenes del segle v, el llibre demostra que la imatge que ens n'ha arribat es veu profundament afectada per la crítica a què fou sotmesa per part de tota mena d'autors: còmics, historiadors, filòsofs i oradors. No queda clar si aquesta animositat buscava pròpiament desacreditar una veu femenina poderosa i amb autoritat, o més aviat minar

el lideratge del seu marit Pèricles, l'home que durant quaranta anys va dirigir la política a l'Atenes democràtica. Hi havia també, sens dubte, un atac envers les noves corrents educatives que propugnaven els sofistes, mestres de retòrica itinerants que «es feien els savis» (això és el que vol dir σοφίζομαι, d'on deriva el mot σοφιστής), per bé que, a parer de Plató, no n'eren. Si Aspàsia pertanyia a aquest cercle, la seva art retòrica mereixia doblement ser blasmada: per valdre's dels mateixos arguments buits dels sofistes i per provenir, a més, de la veu d'una dona. Com explica García Sánchez, el relativisme que se sol atribuir als sofistes podria haver conduït a plantejar la defensa de la igualtat entre sexes, però malauradament els textos que ens n'han arribat són ben pocs i no ens ajuden a esclarir-ho (p. 105).

La relació entre Sòcrates i Xantipa és objecte d'estudi en el capítol següent (p. 111-18), una relació de parella que les fonts descriuen com a tumultuosa i marcada pel mal geni de la dona i per la vida poc convencional del filòsof, que no només hauria freqüentat la companyia de joves sinó també d'heteres, deixant desatenses les seves obligacions com a pare i com a marit. Les fonts diuen també que, a més de Xantipa, Sòcrates tenia una altra esposa, Mirto, i que es descaragolava de riure quan les veia discutir agrament. Per bé que sovint s'ha dit que Sòcrates tenia idees avançades sobre la igualtat entre sexes, és obvi que no va demostrar gran sensibilitat envers les dones de la seva família i menys encara envers Xantipa, de qui Xenofont afirma que Sòcrates la feia servir per entrenar-se en el tracte de les persones discolos. Tot un exemple de misogínia de manual.

En la línia de defensar la literatura com una forma de pensament (p. 119), és molt benvingut el capítol dedicat a les heroïnes de la tragèdia (p. 119-28), ja que és en l'escena tràgica on ressona amb més força la veu de la dona atenesa, una dona imaginada per dramaturgs homes i recreada per actors homes davant d'un públic eminentment

—sinó exclusivament— masculí. García Sánchez recorre la producció d'Èsquil, Sòfocles i Eurípides, la triada excelsa, tot destriant-ne algunes de les figures femenines més prevalents, sovint contramodels femenins: la Clitemnestra d'Èsquil com a exemple d'esposa traïdora i rancorosa, la que sap esperar pacientment el retorn del marit del combat per a perpetrar el crim més nefand, l'assassinat de l'espòs i pare dels seus fills; l'Antígona de Sòfocles, que s'alça com la defensora de les lleis eternes i divines enfront de les lleis dels mortals, i esdevé la veu —fins i tot la consciència— del poble que per tot arreu s'escampa, però el tirà no vol escoltar; la Medea d'Eurípides, que pren la paraula amb un discurs sorprenentment contemporani per explicar com la raó patriarcal dicta una vida per a les dones sense prendre en consideració la complexitat dels seus éssers, de les seves pròpies raons i passions, aquelles que els tràgics, Eurípides sobretot, van saber copsar; i la Fedra també d'Eurípides, atrapada en el dilema de deixar-se anar o mantenir l'autocontrol davant d'un sentiment amorós moralment reprovable que la trastoca i la du a la mort. Al fil de la lectura de molts d'aquests passatges tràgics, García Sánchez parla de la misogínia, però també, i amb encert, de la ginecofòbia que deixen entreveure, perquè sovint és més la por a la dona que no pas l'odi, el que sentim en boca dels herois tràgics. Atès que la por ha estat i és una de les emocions més poderoses al llarg de la història, hauria estat interessant indagar una mica més sobre l'arrel d'aquesta por ancestral i com combatre-la. És una recerca que queda pendent.

El capítol següent (p. 129-40) s'endinsa en la consideració de les dones en els diàlegs de Plató i, més concretament, en la ciutat ideal de la *República* i en les *Lleis*. L'anàlisi de García Sánchez brilla particularment en aquest capítol, que posa al descobert el seu profund coneixement de l'obra platònica i la seva habilitat per a fer-la accessible a un públic lector ampli, amb un llenguatge sintètic i clar. L'autor

assenyala amb encert que Plató acostuma a feminitzar allò que devalua (p. 131), una idea que encaixa molt bé amb la tesi que ja s'avança de bon començament, a saber: que, sota l'aparent defensa de la igualtat de sexes, Plató va perpetuar «una concepció patriarcal y legitimadora de la superioridad natural de los hombres sobre las mujeres» (p. 130). Així, mentre que en la ciutat ideal de la *República* Plató es planteja, per primera vegada, que les dones puguin participar en la gestió pública de la ciutat com a Guardianes, tot allunyant-les de la seva funció tradicional de mares i cuidadores en el marc de la família —una institució que seria abolida—, a les *Lleis* les torna a col·locar en el seu espai domèstic «natural» dins de l'esfera familiar privada, des d'on s'espera d'elles que contribueixin a la preservació i continuïtat de la ciutat mitjançant la reproducció i la vigilància del compliment dels deures cívics per part del jovent, sense deixar-les intervenir en la seva educació. És difícil resoldre l'aparent contradicció entre ambdós diàlegs llevat d'acceptar, de bon principi, que la *República* descriu una societat utòpica, ideal, aquella que mai no hauria condemnat a mort un home brillant i únic com Sòcrates.

De la utopia de Plató, el llibre passa a la comèdia d'Aristòfanes (p. 141-48), qui també va portar a escena societats utòpiques —o més aviat distòpiques— en què les dones, fartes del mal govern dels homes, prenen el control polític de la ciutat. García Sánchez defensa la importància d'aquestes comèdies per a entendre millor la societat d'aquells temps i imaginar quins debats haurien pogut circular no només entre les classes populars, sinó també en els cercles intel·lectuals del moment; no hi ha dubte que els drets polítics de les dones i la seva participació en les institucions de la ciutat n'haurien pogut ser alguns, potser dels més controvertits. Altrament, no s'entendria la creació de personatges femenins com ara la Lisístrata de la comèdia homònima, que atia les dones de Grècia a ocupar l'Acropolis i a declarar una vaga de sexe per a

forçar un acord de pau entre els grecs; o la Praxàgora de *Les assembleïstes*, que promulga l'arribada d'una nova era política amb l'adveniment de les dones al poder i la imposició d'un règim polític i social diferent, caracteritzat per la desaparició de la propietat privada i la col·lectivització del sexe. Certament, a través d'aquestes comèdies, Aristòfanes planteja una subversió total dels valors que fonamentaven el patriarcat a Atenes: el control del govern, l'economia i la guerra, en l'àmbit públic, i el control de la sexualitat i la reproducció femenines, en l'àmbit privat.

Si bé el llibre dedica algunes paraules als historiadors Heròdot i Tucídides (p. 199-201), és Xenofont qui mereix una anàlisi més extensa (p. 149-59). L'autor aprofita per a reivindicar el conjunt de l'obra d'aquest polígraf per la diversitat de temes que s'hi aborden i, encara hi afegiríem, perquè ja s'hi apunten els interessos i les tendències literàries dels segles que vindran, des de la biografia a la novel·la, passant per les memòries de guerra. L'estudi se centra en el tractat titulat *l'Econòmic*, en què Xenofont torna a situar la dona en l'àmbit de la casa i la família, però ho fa reivindicant la seva contribució directa en la prosperitat de l'*oïkos* mitjançant el treball domèstic de portes endins, que seria equiparable al treball del marit de portes enfora. Així, per primera vegada es defensa la idea del matrimoni com una comunió d'interessos, en què es produeix un joc d'equilibris força equitatiu entre ambdós sexes, si més no en el marc de l'economia familiar⁵. García Sánchez argumenta, tanmateix, que hi havia una dissimetria clara quant a la sexualitat, que en el cas de la dona casada

sempre estava subordinada a la figura del marit i tenia per finalitat la reproducció. Una dona virtuosa era la que es dedicava a les tasques de la llar i deixava al marit tot el relatiu a l'exterior. Amb tot, com bé s'explica, algunes dones es van veure empeses a treballar fora de l'espai domèstic per necessitat. Les inscripcions ens en donen nombrosos exemples que fan de contrapunt necessari a la visió sovint massa idealitzada dels textos literaris.

Un breu esment a l'hedonisme d'Aristip de Cirene (p. 161-66) serveix per a insistir, una vegada més, que a l'Antiguitat l'asimetria més gran entre ambdós sexes es trobava en la llibertat de gaudir del propi cos, que en el cas dels homes —no esclaus— era total, mentre que no existia per a les dones, llevat potser de les heteres. I aquestes tampoc no podien escapar-se de la mofa, el blasme i la censura social que suposava dur una vida fora del marc restrictiu del patriarcat. La feble posició de les heteres, per bé que envoltades d'una aurèola de glamur i llibertat, queda palesa en les acusacions i processos judicials a què moltes d'elles es van haver d'afrontar, com es pot llegir més endavant (p. 178-85).

Un capítol important és el que es dedica a Aristòtil (p. 167-73), atès que —diu l'autor— les seves reflexions sobre la dona han tingut una influència enorme en la posteritat. En les seves obres, Aristòtil va definir la dona com un ésser naturalment subordinat a l'home per la seva feblesa física i deficient capacitat de raonament. La dona, per tant, no podia participar de la vida pública, ja que no estava feta per a cap càrrec executiu o deliberatiu, i havia de ser relegada a l'entorn domèstic, on, fins i tot aleshores, li

5. Ja en l'*Odissea* d'Homer es pot trobar una defensa subtil de la concòrdia entre marit i muller (ὁμοφροσύνη) com a garant de la prosperitat del palau en la descripció de parelles reials del tot còmplices com ara Antínous i Arete o Odisseu i Penèlope. En Xenofont, aquesta prosperitat es basa no només en la bona entesa conjugal, sinó també en una distribució de tasques domèstiques clara, en què la dona assumeix la gestió de la casa i els seus recursos (animats i inanimats), i l'home la gestió de tots els afers externs. Evidentment, sota aquest aparent reconeixement del valor del treball femení hi ha un principi bàsic de subordinació de la dona, ja que a ella no li és permès triar marit ni una altra manera de viure.

calia la tutoria d'un home, d'un κύριος, per a guiar i confirmar les seves decisions. El capítol revisa també les teories que Aristòtil va desenvolupar sobre el paper de la dona en la reproducció humana, en què l'home mascle era definit com la part activa i dominant en la procreació, tant a l'hora de concebre una criatura com a l'hora de dotar-la d'ànima i forma. La dona, doncs, quedava del tot anorreada: exclosa de l'esfera pública, fortament limitada en l'esfera privada i fins i tot menystinguda en el procés de crear nova vida. Un argumentari complet per a defensar que, en definitiva, la dona és com un home defectuós o mutilat, segons anuncia el títol del capítol.

També mereixen un breu apunt els tractats ginecològics de l'escola hipocràtica (p. 175-78), en què es desenvolupen algunes idees sobre les malalties de les dones lligades, sobretot, a la concepció i a diverses patologies de l'aparell reproductor femení. Tal com apunta García Sánchez, és molt revelador el fet que mai no hi va haver tractats d'«andrologia» consagrats a les patologies de l'aparell reproductor masculí, ben bé com si, en qüestions de salut reproductiva, només la dona fos un ésser procliu a presentar problemes i a emmalaltir.

El període clàssic es tanca amb un capítol dedicat als cíncics (p. 187-98), l'anomenada secta dels gossos, d'aquells que propugnaven una vida d'acord amb la natura, després de tota norma i control social. L'autor explica quins eren els principis que regien aquesta filosofia subversiva i contracultural, que neix com a resposta o resultat d'una crisi profunda dels valors tradicionals de la *pólis*. Si bé els textos que ens en parlen afirmen que els cíncics defensaven la igualtat entre sexes, García Sánchez ho matisa amb nombrosos exemples que suggereixen, ben al contrari, l'existència d'unes idees estereotipades sobre les dones que entroncarien amb la tradició misògina prèvia. No en va es coneix només el nom d'una sola dona que va adherir-se a l'escola cíncica: Hipàrquia, la dona de Crates, a la qual es dediquen unes pàgines.

El tercer i últim bloc del llibre (p. 203-29) analitza els corrents filosòfics d'època hel·lenística, la que el mateix autor defineix com el període comprès entre la mort d'Alexandre el Gran (323 aC) i la batalla d'Acci (31 aC), la que suposarà la fi de l'últim regne hel·lenístic, Egipte. Tanmateix, els capítols que el conformen arriben fins al segle v dC, amb el neoplatonisme. L'autor fa una breu introducció al món hel·lenístic (p. 203-206), amb tots els seus canvis polítics, socials i culturals, però no diu res de la realitat que s'instaura amb el triomf de l'Imperi Romà sobre els territoris de domini grec. És cert que va ser Roma qui es va empeltar culturalment de Grècia i no pas a l'inrevés, però s'hauria agraït algun breu apunt sobre com s'integraren les ciutats gregues en aquest nou marc polític i quins efectes va tenir això en la seva vida cultural i intel·lectual.

El primer i el segon capítol d'aquest apartat estan dedicats a l'epicureisme (p. 207-14) i a l'estoïcisme (p. 215-21) respectivament, dues filosofies que preconitzen una manera de viure orientada a trobar l'equilibri i la pau interior en un context de desamparança i desarrelament polític i social. L'autor descriu la fundació del Jardí d'Epicur i les doctrines filosòfiques que s'hi predicaven, accessibles a tothom qui ho volgués, independentment del seu sexe, edat, condició jurídica o social. L'ètica de la felicitat i del gaudi (moderat) del plaer contemplava també, com els cíncics, la igualtat entre sexes quant a les capacitats intel·lectuals i, de fet, el llibre recull uns quants noms de dones que, se suposa, van rebre instrucció, entre les quals algunes heteres. Zenó de Cítion, en canvi, no va permetre l'accés de les dones a les seves ensenyances des de l'estoa del Pècil, però va heretar dels cíncics la idea de compartir-les. García Sánchez suggereix que, rere aquesta mesura, hi havia probablement la voluntat de «neutralizar su potencial peligrosidad convirtiéndolas en un bien común, en un objeto, al alcance de todos» (p. 218). Som ben lluny, doncs, de qualsevol alliberament femení.

Els dos últims capítols tracten breument sobre escoles filosòfiques tardanes: els escèptics, els eclèctics i, molt particularment, els neoplatònics (p. 223-26), dintre dels quals mereix una menció a banda la figura d'Hipàcia d'Alexandria (p. 227-29). Matemàtica i astrònoma, les seves ensenyances combinaven la recerca científica amb l'ascetisme neoplatònic. Va morir brutalment assassinada per una colla de cristians fanàtics a la seva ciutat, Alexandria, l'any 415 dC. S'ha dit sovint que amb ella va acabar el món antic i la seva exaltació de la raó, per a entrar en una nova etapa de la història del pensament marcada per l'auge de la nova fe cristiana. Tanmateix, per bé que Hipàcia hagi estat vista com a símbol femení del món pagà, no hi va haver en la seva obra cap reflexió sobre la condició de la dona i, encara menys, cap reivindicació dels seus drets, però, malgrat tot, cal recordar-la, com diu García Sánchez, per la seva alçada intel·lectual, moral i vital, que va mantenir fins al darrer alè.

La coda final del llibre vol ser un cant a continuar indagant en la història de les dones a l'Antiguitat i a fer-ho sense descartar textos ni autors, per més que sovint les seves idees sobre el «ser dona» ens resultin risibles i absurdes, o ens causin tristesa, indignació i fins i tot rebuig. Cal continuar endavant, en la línia del que ja fa anys que practica el

mateix García Sánchez, treballant les fonts amb rigor i distància crítica per a entendre millor el món d'ahir i el lloc que hi ocuparen tant homes com dones de totes les capes socials, condicions jurídiques i edats.

Ens congratulem, doncs, de la publicació d'aquest llibre, que, cal dir-ho, està molt ben escrit, en un equilibri molt fi entre l'eficàcia expressiva i la qualitat literària. Al lector no especialista, li servirà com a introducció al tema, des d'on podrà ampliar la seva curiositat i formació gràcies a les referències bibliogràfiques i notes; al coneixedor del tema, de segur l'ajudarà a tenir una visió més completa i actualitzada de les problemàtiques tractades. Com que, a més, cada capítol va seguit d'una breu selecció de textos dels autors i obres que s'han comentat, sempre traduïts al castellà, el volum pot servir també com a antologia de textos, útil per al professorat que vulgui incorporar textos de dones i sobre dones en les seves aules, una tasca certament encara molt pendent i necessària.

Marta Oller Guzmán

Universitat Autònoma de Barcelona
<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.238>

© de l'autora